

Székesi Dóra:

Képekben kibontakozó filozófia.

Analógiák Diderot D'Alembert álma című művében

A XVIII. században a filozófia, a tudomány és az irodalom sajátos kapcsolatáról az *Enciklopédia* hasonló című cikkelyeiben olvashatunk. Az „Irodalom” és a „Tudományok” című cikkelyek szerint az irodalom tökéletesedését a tudományok segítik, a tudományokat viszont az irodalom szépíti meg.¹ Sok olyan ókori filozófusról olvashatunk itt, akik az irodalom és a tudomány területén egyaránt kiváló alkottak. Az „Irodalom” című cikkely szerint viszont az irodalom műveléséhez filozófusnak is kell lenni. A „Filozófia” cikkely a filozófiához sorolja az irodalmat, illetve olyan tudományokat, mint orvos- és társadalomtudomány, törvények és vallások ismerete.²

Diderot a filozófia, az irodalom és a tudományok közötti kapcsolatot hasonlóan képzi el: segítő viszonyban állnak egymással. A filozófus a tudós gyakorlatiaságát vehetné követendő példának, míg a tudós a filozófus merészségével fogalmazhatná meg hipotéziseit. A filozófusnak tudnia kell álmodni, kitalálni, gondolatait képekben megjeleníteni. Álmainak valóság- és igazságtartalmát pedig, a tudós feladata meghatározni. A filozófus ezért a költőhöz hasonló, akinek minél élénkebb a képzelőereje, annál „könnyebben képzél el, vagy fedez föl analógiákat”³ a természet jelenségei között.

Diderot materialista természetfilozófiájának meghatározó gondolata az, hogy a természet nem volt és nem is lesz mindig olyan, mint amilyennek pillanatnyilag látjuk, hiszen a világegyetemet alkotó anyag állandó mozgásban van. Ezért nem lehet beérni az eleve adott dolgok szemlélésével, minden lehetségest számításba kell venni. Képzeletünkre, megfigyeléseinkre, feltevéseinkre támaszkodva a természetben lévő „szükségszerű összefüggéseket”⁴ kell feltárnunk, hogy az embert és az őt körülvevő világot jobban megismerjük. Az író-filozófus Diderot figyelemmel követi a korabeli tudományok alakulását, melyek a természet, és az annak részét

1 Ismeretlen szerző „Lettres” és Jaucourt „Sciences” c. cikkelyei, *Encyclopédie de Diderot et D'Alembert*, CD-rom, Párizs, Redon, 2001. (A továbbiakban: *Encyclopédie de Diderot et D'Alembert*.)

2 Malebranche, „Philosophie”, *Encyclopédie de Diderot et D'Alembert*.

3 Diderot, Denis: A természet értelmezéséről, in: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 85. o.

4 Diderot, Denis: *Éléments de physiologie*, in: *Œuvres complètes*, 17. kötet, Párizs, Hermann, 1987, 463. o. (A továbbiakban: *Éléments de physiologie*), „liaison nécessaire”, Ezt a gondolatot fejezi ki Diderot az összefüggések észleletének elméletével is.

képező ember megismerését tűzik ki célul. Filozófiája szerint minden „az emberből eredeztethető, és minden [az emberhez] vezethető vissza”.⁵ „Nem hiszem, hogy a testen kívül bármivel is magyarázhatnánk a dolgokat”⁶ – írja *A fiziológia elemei*-ben. Az ember szervezetének működése, fiziológiája áll filozófiai írásainak közép-pontjában, az emberi természetet, az ember képességeit, cselekedeteit, a világgal való kapcsolatát kutatja.

Diderot számára nagyon fontos kérdés, hogy milyen nyelvi eszközökkel lehet filozófiai témákról írni. A szövegeiben használt nyelvi eszközök közül leginkább a képek alkalmazásának köszönhető stílusának egyedisége. Jean-Pierre Seguin szavaival élve Diderot „képekben kibontakozó filozófiát”⁷ hozott létre. Tanulmányomban ezeket a képeket analógiáknak nevezem. Az analógiát mint irodalmi eszközt, „a hasonlat egy formájaként”⁸ értelmezem. Ezeknek a képeknek a segítségével, Diderot sokkal szemléletesebben mutatja be az emberi szervezetben lejátszódó folyamatokat, jobban hat olvasója képzeletére. A „képes beszéd”⁹ e jelenségek megértésére azért is tűnik alkalmasabbnak, mert a XVIII. században még nem minden esetben léteznek terminusok ezeknek a folyamatoknak a jellemzésére. Azok a tudományok, amelyekhez Diderot folyamodik művei írásakor, nem rendelkeznek még pontos szaknyelvvél.¹⁰ A *D’Alembert álma* című filozófiai műve több irodalmi műfajt vegyítve világítja meg a korban még megoldatlan tudományos kérdéseket. A továbbiakban néhány példát láthatunk majd arra, hogyan kapcsolódik össze ebben a szövegben a kor irodalmi, filozófiai és tudományos diskurzusa az

5 Diderot, Denis, „Encyclopédie”, *Encyclopédie de Diderot et D’Alembert*.

6 *Éléments de physiologie*, *Op. cit.*, 334.

7 Seguin, Jean-Pierre, *Diderot, le discours et les choses*, Service de reproduction des thèses, Université de Lille, 1981, 125.

8 Maurseth, Anne Beate, „Comparaison”, in: *L’Encyclopédie du Rêve de d’Alembert de Diderot*, Paris, CNRS Éditions, 2006, 96. (A továbbiakban: *L’Encyclopédie du Rêve*.) A Diderot-szakirodalom ezeknek a képeknek az elnevezésére az *analógián* kívül a *metaforát* is szokta alkalmazni. A továbbiakban az analógiát nem mint a metafora egyik válfaját vizsgálom, mint ahogyan azt az arisztotelészi megfogalmazásban Herbert Dieckmann és Michel Delon is teszik Diderot műveinek elemzésénél, hanem Anne Beate Maurseth-hez és Yvon Belavalhoz hasonlóan szeretném azt az álláspontot képviselni, miszerint az analógia határozza meg inkább a metaforát, mint fordítva. Az analógia mint költői kép a hasonlat egy formájának tekinthető. Úgy működik, mint a hasonlat, komplexebb fogalmi elemzésről tanúskodik.

9 Diderot, Denis: *D’Alembert álma*, in: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*, (ford. Csatlós János), *Op.cit.*, 278. o. (A továbbiakban: *D’Alembert álma*.)

10 Lásd erre vonatkozóan Jean-Claude Bourdin: „Du Rêve de d’Alembert aux Éléments de physiologie. Discours scientifique et discours spéculatif dans le Rêve de d’Alembert”, *Recherches sur Diderot et sur l’Encyclopédie*, n. 34 (2003), 45-70. (A továbbiakban: *RDE*.)

ember(i test) és a természet tanulmányozása terén. Diderot a *D'Alembert álmban* bontja ki talán a legszebben azokat a gondolatait, amelyek már korábbi műveiben is megjelennek olyan kérdésekkel kapcsolatban, mint az élet keletkezése, az érzékelés, a gondolkodás, az emlékezet, a képzelet és az identitás kialakulása. Ezen témák összefüggéseiről képekben ír. Mivel a tudományok korabeli eredményei nem teszik lehetővé az összefüggések pontos feltárását, ezek a képek sokszor elmosódtak maradnak.

Nagyon eredeti és új az az írástechnika, melyet Diderot filozófiai szövegeiben használ. Maga Rousseau is megállapítja a *Mercure de France* egyik számában, hogy Diderot írásmódjával megdöbbsentette kortársait.¹¹ Képek alkalmazásával összehangba tudta hozni kifejezőmódját azzal a látásmóddal, amellyel a természet jelenségeit megközelítette. Bernard Groethuysen fogalmazza meg *La pensée de Diderot* című munkájában, hogy a XVIII. századi elmét egyfajta új szabadság jellemzi. Ez a korszak az egyéniség szabad megnyilvánulását szem előtt tartva a gondolatnak eleveniséget, a kifejezésnek új formákat szeretne adni.¹² Tanulmányomban a csembaló, a méhráj és a pókháló képének, analógiájának jellemzésével szeretném megmutatni, hogyan tudta Diderot filozófiai szövegeihez megtalálni azt a saját kifejezési formát, írásmódot, mely leginkább követte gondolkodásának mozgását és menetét, melynek alapjául a természet jelenségei közötti összefüggések, analógiák megállapítása szolgált. Az *analógia* szót tehát két jelentésében szeretném használni. Az összefüggések észleléséhez köthető analógia, mint „hasonlóságot megállapító gondolkodási művelet”¹³, módszer a természet jelenségeinek értelmezéséhez. Illetve az analógia, mint kép, irodalmi eszköz, a hasonlat egy formája.

Diderot analógia-definícióját, „az érző zeneszerszámban megoldódó hármasszabályt”, a *D'Alembert álma* első dialógusának végén találhatjuk:

„...[a] legbonyolultabb analógia sem egyéb, mint az érző zeneszerszámban megoldódó hármasszabály. Ha valamely ismert természeti jelenséget bizonyos más ismert természeti jelenség követ, mi lesz a harmadik jelenségből folyó, akár természeti, akár a természet alapján elképzelt negyedik jelenség?”¹⁴

Diderot értelmezésében az analógia feltevésen alapuló gondolkodási művelet, melynek definiálásához az analógiát mint képet, hasonlatot használja. Az embert

11 Rousseau, Jean-Jacques, *Mercure de France*, 1779. február, 190.

12 Groethuysen, Bernard: *La pensée de Diderot*, in: Raymond Trousson, *Diderot*, Párizs, Press Paris, Sorbonne, 2005, 546.

13 Bakos, Ferenc, „Analógia”, in: *Idegen szavak és kifejezések szótára*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 53.

14 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 222-223.

érző zeneszerszámhoz, csembalóhoz hasonlítja. Analógia-definícióját csak kontextusában meghagyva, az érzőképeségről szóló beszélgetésből kiindulva tudjuk értelmezni. Végeredményben maga Diderot definíciója is egy analógiából származik, hiszen a beszélgetés során a szereplők az élő szervezet rostjait a csembaló rezgő húrjainak feleltetik meg. S ez a hasonlat analógia formájában jelenik meg. A megoldás tipikusan diderot-i. A beszélgetés tehát egy egyszerű hasonlattal indul, párhuzamot von szerveink rostjai és a csembaló húrjai között. Majd lassan újabb gondolati elemekkel gyarapszik mind a rostokra, mind a húrokra vonatkozó rész. Ahogyan a gondolatok újabb gondolatokat szülnék, a húrok is újabb húrokat hoznak rezgésbe. S végül a húrok zeneszerszámot alkotnak, mint ahogyan az összekapcsolódó rostokból élő szervezet keletkezik.¹⁵ A tanulmány következő részében a csembaló analógiáját szeretnénk részletesebben megvizsgálni.

Az érző-gondolkodó-émlékező csembaló

Az *érzőképeség* fogalma, mely szorosan kapcsolódik Diderot analógia-definíciójához, materializmusának egyik alappilléret alkotja. Az élőlényeknek ezt a fontos tulajdonságát a már említett „érző csembaló” analógiájával mutatja be. Az érzőképeség az élőlénynek az a „sajátos tulajdonsága, mely tájékoztatja a közte és a minden körülötte lévő közötti kapcsolatról”.¹⁶ Théophile de Bordeu, a híres montpellier-i orvos műveinek központi fogalma ez, mellyel az idegek működését jellemzi. Az érzőképeség alakítja át a test mozdulatait idegérzetté, ezután jut el az érzet az agyba, majd a szervekhez. Az érzőképeség tehát az élőlény és a környezete közötti kapcsolat mindennemű jelenségére kiterjed.¹⁷

Az érzőképeség mellett az anyag egy másik alapvető tulajdonsága a *mozgás*. Diderot filozófiájában e két fogalom szervesen kapcsolódik az élet keletkezéséhez.

15 Erről részletesebben lásd: Maurseth, Anne Beate: „La règle de trois: l’analogie dans *Le Rêve de d’Alembert*”, *RDE*, n. 34 (2003), 166.

16 Diderot, Denis: A fizioológia elemeiből, in: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*, *Op. cit.*, 289. (ford. Györy János). Györy János csak részleteket fordított az *Éléments de physiologie* c. műből. A továbbiakban erre a fordításra a következőképpen szeretnék hivatkozni: *A fizioológia elemeiből*. A hiányzó részekből vett idézetek a saját fordításaim. Ezekre a mű eredeti címével hivatkozom, azaz *Éléments de physiologie*.

17 Théophile Bordeu-ról és az *érzőképeség* fogalmáról lásd Dominique Boury tanulmányát, „Théophile de Bordeu: source et personnage du *Rêve de d’Alembert*”, *RDE*, n. 34 (2003), 11-24.

A mozgás – mely nem helyváltoztatást jelent, hanem a molekulák belső mozgására utal – hozza létre az érzőképességet. Ezért mondhatjuk azt, hogy magával az étellel egyenlő. Azonban az a kérdés, hogy hogyan is jön létre a mozgásból az érzőképesség, és mi a pontos kapcsolat közöttük, nyitott marad. Diderot az érzőképességet a mozgáshoz hasonlítja, és azt állítja, hogy „az érzőképesség is úgy terjed, mint a mozgás”, az anyagot alkotó „érzőképességgel rendelkező molekulák átadják egymásnak érzőképességüket”.¹⁸ Az egymáshoz kapcsolódó molekulák¹⁹ összekapcsolódva egyre összetettebb élőlényeket hoznak létre: a tehetetlen anyagból kiindulva a növényeken, állatokon keresztül jutunk el az emberig. A folyamatos átalakulásban, mozgásban lévő anyag alkotja a lények láncolatát, és mivel a „természetben minden összefügg”, „nem lehet szakadás a lánc szemei között”.²⁰

A *D'Alembert álmának* kiindulási problémája is ez a kérdés lesz: hogyan lehet a molekulákból álló tehetetlen anyagból érző anyag, mi kelti életre a tehetetlen anyagban látens formában meglévő érzőképességet. Az érzőképességet a mozgás kelti életre, de ahogyan már említettük, az nem derül ki, hogy hogyan. Mivel az anyag potenciálisan rendelkezik érzőképességgel, a kő is érezhet, s így lehetséges, hogy a „testből márvány lesz és a márványból test”.²¹ Az érzőképességgel rendelkező anyag folyamatosan szerveződési fázisokon megy keresztül, és nem csupán élőlényekké, de „érzetekké, szenvedélyekké, gondolatokká is átalakulhat, majd újra visszatér a talajba, s ezután megint növény, állat, majd ember lesz belőle”.²² Így képzelhető el az, hogy a porrá tört márványszobor humusszal összegyúrva, az „összekötő kapcsolatok” végighaladva ember lesz, a tétlen érzőképességből pedig, tevékeny érzőképesség:

„*Diderot*: Amikor porrá törtem a márványt, széthintem a televény humuszon, majd jól belegyúrom a földbe. A keveréket megöntözöm, s aztán hadd rothadjon egy, két évig vagy akár egy évszázadig; az idő nem számít, van elég. S mit gondol, mit csinálok a keverékkel, ha már nagyjából homogén anyaggá, humusszá változott?”

18 Thomson, Ann: „Mouvement”, in: *L'Encyclopédie du Rêve*, Diderot szerint a molekulákat maga a mozgás tartja össze. Erről bővebben lásd *Filozófiai elvek az anyagról és a mozgásról* c. művét.

19 A *molekula* szó a szervezet legkisebb egységét jelenti a korabeli felfogás szerint. A szó XVIII. századi jelentéséről lásd részletesebben: Thomson, Ann, „Molécule”, in: *Encyclopédie du Rêve*, 275-277. A molekulák összekapcsolódásából jön létre a *szál* (*brin, fil*), majd a szálakból a *rost, fonál* (*fibre*). A *fibre* szó esetében szeretném Csatlós János *rost, fonál* fordítását megtartani.

20 *D'Alembert álma*, 240.

21 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 210.

22 Paitre, Ferdinand: *Diderot biologiste*, Genève, Slatkine Reprints, 1971, 30.

D'Alembert: Hogy humuszt nem fog enni, abban biztos vagyok.

Diderot: Ez igaz. Azonban köztem és a humusz között van egy összekötő kapcsolat, egy asszimilációs lehetőség, *latus*, ahogy a kémikusok mondanák.

D'Alembert: Ez a *latus* pedig bizonyára növény.

Diderot: Úgy van. A földbe borsót, babot, káposztát és más főzelékféléket ültettek. A növény a földből, én a növényből táplálkozom.

D'Alembert: Akár így van, akár nem, tetszik nekem, hogy a márvány humusszá, a humusz a növényvilág elemévé alakul, a növényi elemek pedig állati elemekké, testté változnak.²³

A továbbiakban az foglalkoztatja a *D'Alembert álmának* beszélgetőtársait, hogy hogyan jutunk el az érzőképesstől a gondolkodásig, hogyan válik az érző lényből gondolkodó lény. Ennek a folyamatnak a képekben történő leírásához a csembaló-analógiát alkalmazza Diderot.²⁴

Az érzékszerveket a csembaló billentyűihez, az érzeteket a hangokhoz, a szervezetet alkotó érző rostokat pedig „érzékeny rezgő húrokhoz” hasonlítja. A csembalista a „környező természet”, de az is megesik, hogy a billentyűk „önmaguktól is játszanak”.²⁵ A benyomást – amely „a hangszeren belüli vagy rajta kívüli okok következtében”²⁶ érvényesül – érzet követi, majd ezt az érzetet újabb benyomás, melynek oka szintén „vagy az élő szervezeten belül, vagy rajta kívül van”.²⁷ Az érzetektől gondolatok keletkeznek, majd hangok születnek, melyek az érzeteket, gondolatokat kifejezik.²⁸

A lélek mint szellemi szubsztancia kiiktatása és materialista magyarázata köré csoportosulnak az itt tárgyalt kérdések. A gondolkodás „szervezeti adottság”,²⁹

23 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 212-213.

24 Shaftesbury, La Mettrie és Bonnet is alkalmazza ezt az analógiát az emberi elme működésének leírására. Cf. Belaval, Yvon, *Études sur Diderot*, Párizs, PUF, 2003, 248. és Stenger, Gerhard: *Nature et liberté chez Diderot après l'Encyclopédie*, Párizs, Universitas, 1994, 225-226.

25 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218.

26 *Ibid.*

27 *Ibid.*, 219.

28 Ezt a gondolatmenetet a beszéd-gondolkodás és a kifejezés problémájára lehetne kifuttatni, amely Diderot esztétikájának egyik legmeghatározóbb kérdése. Más műveiben meghatározóbb ez a gondolat, mint a *D'Alembert álma*ban. A beszéd lineáris természete miatt nem tudja visszaadni az élő szervezet által egyszerre feldolgozott érzetek és a keletkező gondolatok forratagát. Diderot már a *Levél a süketnémákról* c. művében is felveti ezzel kapcsolatos elképzelését, miszerint az érzetek és gondolatok forratagának egyidejűségét „hús szájjal” lehetne visszaadni, melyek mind egyszerre mondanák a magukét.

29 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218.

mely a szervezet, a rosthálózat kiindulópontjában, tehát az agyban található. Ide érkezik be az érzékszervekből minden érzet. Maga az agy „nem rendelkezik érzékszervekkel: nem lát nem hall, nem érez fájdalmat; [1]étrejött és táplálkozik; érzéketlen, mozdulatlan anyag puha párnáján pihen: itt az otthona, innen hall, ítél és dönt, innen sugárzik szét mindenüvé”.³⁰ Mivel egyszerre több benyomás is éri az embert, és több érzet keletkezik, az érzékelés és a gondolkodás nagyon összetett fiziológiai művelet. Az érvelés hatalmas láncolata „ezer meg ezer gondolatot ölel fel”.³¹ A csembaló húrjai megpendítés után önmaguk is rezegnek, rezonálnak, de rezgésükkel más húrokra is hatással vannak: az első gondolat a következőt kelti fel, ami majd egy harmadikat, és így tovább.

„Ezért szoktam szerveink rostjait érzékeny rezgő húrokhoz hasonlítani. Az érzékeny rezgő húr sokáig rezeg és rezonál a megpendítés után is. Ez a szükségszerű rezgés, ez a rezonanciaféle rögzíti a vizsgált tárgyat, míg az értelem a reá jellemző tulajdonságokkal foglalkozik. A rezgő húrokban azonban még más sajátosságuk is van: rezgésük hatással van egyéb húrokra is; így kelti fel az első gondolat a következő gondolatot, majd ezek egy harmadikat, mindhárman egy negyediket és így tovább, úgyhogy határt sem lehet szabni a csendben és homályban elmélkedő filozófus egymásba kapcsolódó, egymást kergető gondolatainak.”³²

Az emlékezet kérdése szintén szorosan kapcsolódik az érzéköpességhez és a gondolkodás képességéhez, hiszen csak az a „lény tagad, állít, következtet”³³, aki rendelkezik ezzel a „szervezeti adottsággal”.³⁴ *A fiziológia elemeiben* később „szerveként”³⁵ nevezett emlékezet működését szintén a csembaló-analógia segítségével fejti ki Diderot, s ebből kiindulva jut el az identitás kialakulásának problémájához. A csembaló olyan emberi szervezetre utal, aki egyszerre a hangszer és a rajta játszó zenész, aki képes önmagát hallgatni, tehát öntudattal rendelkezik: „a filozófus-ze-

30 *D'Alembert álma*, 253.

31 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 217.

32 Az időzetben lévő *harmónia*, franciául *harmonique*, helyesebben harmonikus felhangnak fordítható. *Ibid.*, 217-218. A harmonikus felhangok elmélete a gondolatok forgatagát érzékelteti. A csembaló húrjai harmonikus felhangokat keltenek egymás között, olyan hangokat, amelyek az alaphanggal egy időben szólalnak meg, de külön-külön nem hallhatóak.

33 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 217.

34 *Ibid.*, 218.

35 *Éléments de physiologie*, 470., „organe de la mémoire”.

neszerszám érző lény, ő a zenész és egyben ő a hangszer; érző lény, tehát ha hangot ad, abban a pillanatban tudatában is van ennek a hangnak”.³⁶

Az ember nem csupán érző, de „emlékező zeneszerszám” is, „emlékszik is a hangra”, az emlékezet „egybekapcsolja benne a hangokat”, „s így megpendíti és egyben megrogzítja a dallamot”.³⁷ A környezetével kapcsolatban álló érző lény érzékszervein keresztül nyert benyomásai érzetekké alakulnak, melyeket az emlékezet köt össze. Ha nem volna emlékezet, „az én is megsemmisülne”, mert az „érző lény, amelyben megvan az emlékezést lehetővé tevő berendezkedés, egymáshoz kapcsolja benyomásait, s ezáltal megteremti élete történetét, és öntudatra tesz szert”.³⁸

A külvilágból érkező érzetek befolyásolják az ember énjének kialakulását. Az ezeket összekapcsoló emlékezet felel az én egységességéért, hiszen az élőlények „egységes egészek, és talán ez az egység alkotja a lelket, az ént és a tudatot az emlékezet segítségével”.³⁹ A későbbiekben Diderot úgy fogalmaz, hogy maga „az emlékezet alkotja az ént”.⁴⁰ Minden individuum a saját maga által észlelt és felhalmozott, az ő emlékezete által összekapcsolt érzeteknek köszönhetően válik egyedivé. Az egyén egységét úgy tudjuk jobban megvilágítani, ha megvizsgáljuk az emlékezet és a képzelet kapcsolatát. Az emlékezethez hasonlóan, a képzelet is szerepet játszik az érzetek összekapcsolásában, s így az emberi felfogóképesség működésében. Tehát az emlékezet és a képzelet dolgozza fel az érzeteket, csak más a funkciójuk: az érzetek összekapcsolódása az emlékezettől függ, de az, hogy ezek az érzetek hogyan, milyen sorrendben kapcsolódnak össze, a képzelet függvénye. Érzőképessége, emlékezete és képzelete segítségével az ember sajátos módon fogja fel, érzékeli a körülötte lévő világot. Ebből ered énjének egységisége.

A természet jelenségeinek értelmezéséért, a benne rejlő sokszor egymástól távoli „szükségszerű összefüggések” felfedezéséért a képzelőerő felelős. Minél jobb valakinek a képzelőereje, annál könnyebben lát meg összefüggéseket, annál jobban tud feltevéseket megfogalmazni. Az érzékek által felfogott külvilág viszont csak a pillanatnyi világ rendje⁴¹, saját érzeteinkből eredeztethető. A „szükségszerű össze-

36 *D'Alembert és Diderot beszélgetése*, 218.

37 *Ibid.*

38 *Ibid.*, 216-217.

39 *Éléments de physiologie*, 335.

40 *Ibid.*, 471.

41 Diderot rendekről és nem csupán egyetlen egy rendről beszél. Kétféle rendet különböztet meg: egyrészt a *pillanatnyi, fennálló rendet* (*ordre momentané et subsistant*), amely egy látszólagos, viszonylagos világ, *hic et nunc* létezik; másrészt az *egyetemes vagy általános rendet* (*ordre universel et général*), melyet a *nagy Mindenség* (*le grand Tout*) kifejezéssel is illet. Ez utóbbi a dolgok szüntelen újateremtődését jelöli: „Minden átalakul és elmúlik, csak a nagy egész tart örökké. A világ folytonosan újra kezdődik és folytonosan véget ér, számára minden

függések” relatív jelleggel bírnak, mindig valakinek a szemszögéből nézve nyernek jelentést.

A képzelet működését a csembaló-analógia további kifejtésével mutatja be Diderot. Az emberzeneszerszám a számos párhuzamosan keletkező gondolatot nem tudja egyszerre visszaadni. A szerzett benyomásokról kibővítve, megszépítve vagy eltorzítva, csak rá jellemző módon tud beszámolni embertársainak, a szomszédos zeneszerszámoknak.

„*Bordeu*: Szóval [...] a képzelet? Egy-egy jelenet vagy tárgy képe valami módon szükségképpen felhúzza az érző zeneszerszámot, és a felhúzás folyamat vagy önként, vagy valami külső ok folytán jön létre. Ennek megfelelően a szerkezet vagy csak befelé zenél, vagy kifelé is hallatja hangját: vagy csendben elismétli önmagának a szerzett benyomásokat, vagy megállapodás szerinti hangok útján közli őket a külvilággal.

D’Alembert: Csakhogy ez a beszámoló túloz, elhallgat egyet-mást, kibővíti, eltorzítja, vagy megszépíti az eseményeket, és a szomszédos zeneszerszámok olyasmiről értesülnek, ami a hangot adó zeneszerszámra, de nem a megtörtént eseményekre jellemző.

Bordeu: Ez igaz; a beszámoló vagy történeti, vagy költői jellegű.”⁴²

A megfogalmazásban mindig költői elemeket vélünk felfedezni. A költői beszámoló olyan, mint az ének. A dallam témája maga a tény, de a dallam variálható, és a témát minden zenész saját maga, a saját ízlése szerint éli át.

A külvilág érzékelése, észlelése egyénenként változik, mivel az érzékszervektől és az általuk nyert érzetektől, azok összekapcsolásától, az emlékezettől, a képzelettől, az agy működésétől függ. Az én kialakulásában leginkább fiziológiai tényezők játszanak fontos szerepet, és ehhez adódnak még a környezeti tényezők.⁴³ A mai ember számára ez a megállapítás szinte egyértelműnek és elcsépeltnak tűnhet, de a XVIII. századnak ez, mint ahogyan Jacques Chouillet is állítja, az egyik legnagyobb gondolata volt.⁴⁴

pillanat kezdet és vég, és csak ez a kezdet és vég létezik öröktől fogva, és másfajta nem is lesz soha. [...] *Rerum novus nascitur ordo: ez a világ örökkévaló jelmondata.*” *D’Alembert álma*, 234.

42 *D’Alembert álma*, 277-278.

43 A környezeti tényezők hatása az én kialakulására nem jellemző témája a *D’Alembert álmanak*, erről részletesebben inkább Diderot Helvétius *A szellemről* c. könyvéről írt megjegyzéseiben olvashatunk.

44 Chouillet, Jacques: *La formation des idées esthétiques de Diderot 1745-1763*, Paris, Librairie Armand Colin, 1973, 384.

Méhraj és pókháló

Míg az érző-gondolkozó-émlékező csembaló analógiája az ember, az élőlények és környezete közötti viszonyt és az értelem működését ábrázolja, a méhraj- és a pókháló-analógia az élőlények szervezetének keletkezését és működését írja le. Viszont mindhárom analógiát összeköti az identitás kialakulásának problémája. Az én kialakulásának kérdését még jobban megvilágíthatjuk a méhraj- és pókháló-analógia segítségével.

A méhraj-analógiát a matematikus, fizikus, biológus Maupertuis és Bordeu doktor is alkalmazták írásaikban. Bordeu munkájában olvashatunk arról az organicista elméletről, mely szerint minden szerv érzőképeség tulajdonságával, saját akarattal és működéssel rendelkezik.⁴⁵ Az élőlény szervezetének egységét ezeknek a részeknek az összessége képezi, az érző lény maga is több kisebb érző lény összességéből áll. Az álmodó D'Alembert Lespinasse kisasszony jegyzetei szerint a következőket mondja a több kis részből álló élőlényről:

„Látta-e már, amikor a méhraj kiszáll a kasból? [...] A kas maga a világ, a materiális alapanyag [...] Szóval látta, ahogy ezek a szárnyas bogárkák egy-egy fagágon hosszú fürtöt alkotnak, lábaikkal egymásba kapaszkodva? [...] Ez a fürt élő, egyéni, állati lény.”⁴⁶

A méhraj-analógia az élőlények keletkezésének és szervezetük működésének illusztrálására egyaránt alkalmas. Maupertuis az előbbi, míg Bordeu az utóbbi leírására használja. Diderot pedig mindkettőre, mivel a testet alkotó fonal- illetve rostkötegekké szerveződő élő pontok egymáshoz kapcsolódásából kiindulva jut el a fürtszerű, egymással összhangban élő „szerv-élőlények” gondolatához. A *D'Alembert álma*nak Bordeu doktora a következő elképzelést mondja el Lespinasse kisasszonynak az élőlények keletkezéséről:

„A kezdet kezdetén önből csupán egy láthatatlan pont létezett; ez a pont még kisebb molekulákból tevődött össze, amelyek apjának és anyjának vérében vagy nyiroknedveiben keringtek külön-külön; e pont először különálló fonallá, majd fonalak kötegév alakult. [...] Felépítésénél fogva és a táplálkozás következtében a fonálköteg minden egyes rostja külön-külön szervvé alakult át.”⁴⁷

45 Théophile Bordeu *Anatómiai kutatások a mirigyekről* c. művében olvashatunk erről részletesebben. Cf. *Encyclopédie du Rêve*, 201.

46 *D'Alembert álma*, 228.

47 *Ibid.*, 245-246.

A molekulákból fonalak, rostok, majd fonalkötegek keletkeznek, a fonalkötegek pedig szervvé alakulnak át. A lényeges különbség az orvos Bordeu és Diderot elmélete között az, hogy Diderot nem csak a bordeu-i érzőképesség fiziológiai elvére támaszkodik, de a *folytonosság törvényének* jelentőségére is rávilágít, melyet „két teljesen homogén molekula érintkezése [hoz] létre”.⁴⁸ A rostoknak, azon kívül, hogy rendelkeznek az érzőképesség tulajdonságával, fontos jellemzőjük, hogy nem csupán egymás mellett élnek, működnek, hanem a közelükben lévő többi rosttal folyamatos összeköttetésben vannak. Így a folytonosság törvénye értelmében a részek összekapcsolódnak, és összeszerveződve egységes egészet alkothatnak. A méhraj-analógia és a folytonosság törvényének bemutatására Diderot képzeletbeli kísérletet végeztet szereplőivel. Bordeu doktor megkéri Lespinasse kisasszonyt, hogy alakítsa át a fürtöt, tüntesse el a méhek lábát, tegye folytonossá egymásmellettiségüket:

„*Bordeu*: No nézzen csak a jegyzeteibe és figyeljen: Aki egyetlen állatnak nézné a fürtöt, tévedne. [...] Tudja-, mit kell tennünk, hogy helyesen ítélje meg a dolgot? Csakugyan egyetlen szervesen összetartozó állattá kell a fürtöt alakítanunk. Tüntessük el a lábakat, tegyük folytonossá a méhek egymásmellettiségét. Így lényeges különbség létesül a fürt régi és új állapota között; és pedig az, hogy a fürt immár teljes, egész, egyetlen állat, míg azelőtt csupán állatok halma volt [...] Az látja, hogy összes szerveink tulajdonképpen önálló állatok, melyek között a folytonosság törvénye teremt általános összhangot, egységet, azonosságot.”⁴⁹

Az én ugyan egységes, de Diderot szerint az egyedek, egyének mint olyanok önmagukban nem léteznek, mert a világegyetemben minden mindennel összefüggésben van, sőt „[a] lények és ennek folytán a fajok is átmennek egymásba [...] az egész mindenség örök áramlásban van”, „[m]inden állat többé-kevésbé ember is; minden ásvány többé-kevésbé növény és minden növény többé-kevésbé állat”⁵⁰. Az élőlények, így az ember is olyan összetett, „szétágazó, [...] csomópontokból és összefolyásokból álló rostköteg”⁵¹, mely teljes egészet alkot, s melyben minden mindennel összefügg. Ahogyan Gerhardt Stenger fogalmaz, az élőlények relációs lények: „a nagy Mindenség holisztikus, ugyanakkor végtelen egészet alkot”, és „részei,

48 Ibid., 226.

49 Ibid., 229-230.

50 Ibid., 240-241.

51 Stenger, *Op cit.*, 148.

azaz az egyének önmagukban nem, csak egymáshoz viszonyítva léteznek, hiszen végtelen számú kapocs köti össze őket”.⁵²

„A fej, a láb, a kéz, az összes végtagok, szervek és belső részek, az orr, a szem, a fül, a szív, a tüdő, a belek, az izmok, a csontok, idegek és hátrtyák, csupán kezdetleges részletei egy hálózatnak, amely folytonosan alakul, növekszik, terjed, és megszámlálhatatlan, szemmel nem látható fonalat ereszt.”⁵³

Az *Enciklopédia* „Szervezet” c. cikkelye szerint „amint a test felépítése kialakul, más testek felépítésének kiindulópontja lesz”.⁵⁴ Az élőlények szervezetét Diderot nagyon találóan „végtelen szobához”⁵⁵ hasonlítja, mellyel egyszerre utal egységes és relációs voltokra is. Az egység és a sokféleség két egymással megférő elv Diderot identitás-elméletében.⁵⁶ Az én egysége, amint azt már láttuk, az érzetek és az emlékezet segítségével magyarázható. Relációs és határtalan természetére utaló sokfélesége a világmindenséget alkotó anyag állandó mozgásának tudható be. A relációkból álló (egy)én egyszerre sokféle, az egyén tehát egyszerre egy és több is, minden pillanatban más-más érzetek, gondolatok, okok és következmények összessége.

Diderot a relációkból álló én bemutatására újabb analógiát alkalmaz, mely még jobban szemlélteti a folytonosság törvényét. Julie Lespinasse pókhálóhoz hasonlítja az emberi szervezetet, amikor azt szeretné kifejtteni, mit ért az alatt, hogy a „lények átmennek egymásba”. A pókháló-analógia a korabeli tudományos diskurzusban is használatos kép, XVII. századi agy- és szív kutatással kapcsolatos orvostudományi kísérletek leírásaiból származik.⁵⁷ Ezek szerint a kutatások szerint a test sejtthártyái az agyból erednek: a szívből kiinduló érhálózathoz hasonlóan az agyból származó rostok egymást keresztezve hálózák be a szervezetet. A pókháló-analógia tehát az agy működésének leírására is alkalmas: a pókhálószerűen kapcsolódó fonalhálózat középpontjában az agy pók módjára helyezkedik el, minden belőle eredeztethető, a háló részét képezi, nem különálló lény, bármi történik a szervezet, a „végtelen szoba” bármely pontján, az agyhoz, a pókhoz jut el az információ:

52 Ibid., 214-215.

53 *D'Alembert álma*, 242.

54 Ismeretlen szerző, „Organisation” c. cikkely, *Encyclopédie de Diderot et D'Alembert*.

55 *D'Alembert álma*, 243.

56 Erről a két elvről bővebben lásd Chouillet, *Op. cit.*, 19.

57 Thomas Willis kutatásairól van szó, akit a neurológia atyjának is neveznek. Cf. Poulet, Georges, „Les métamorphoses du cercle” c. 1961-es tanulmányát, melyet Mariana Saad említ az *Encyclopédie du Rêve de d'Alembert „Araignée”* c. szócikkében, 57.

„*Bordeu*: A fonalak mindent behálóznak; nincs olyan pontja a testnek, ahol ne volna végződésük; az agyhártyában pedig, amiről már beszéltem, ott lapul a pók [...].

Lespinasse kisasszony: Ha pedig egy atom érintésétől megrezdül a pókháló egyik fonala, akkor a pók készenlétkben áll, figyel és odasiet, vagy elmenekül. Bármilyen történések is a végtelen szoba valamelyik pontján, a fonalak mindenütt ott vannak, és leadják jelentésüket a háló központja felé.”⁵⁸

A pókháló- és a méhraj-analógia szorosan kapcsolódnak egymáshoz: „Nagyon helyes elképzelés. De nem veszi észre, hogy ez lényegében ugyanaz, mint a méhek hasonlata?”⁵⁹ – kérdezi *Bordeu* doktor *Julie kisasszonyt*. Mindkét analógia az egyén énjének létrejöttét fiziológiai szinten próbálja magyarázni.

Diderot filozófiájában, mely a természet összefüggéseinek értelmezését és az ember megismerését tűzi ki célul, sajátosan keveredik a korabeli tudományos és irodalmi diskurzus. Képekkel szemlélteti a korban sokszor még megoldatlan tudományos kérdéseket, melyeknek leírásához még nem létezik pontos szaknyelv. A csembaló, a méhraj és a pókháló analógiájával elképzelhetőbbé teszi az ember világgal való kapcsolatát, olyan képességek és folyamatok összefüggéseit jellemzi, mint az érzékelés, gondolkodás, emlékezet és képzelet, valamint az identitás kialakulása. Diderot olyan sajátos kifejezési formát, írásmódot valósít meg, mely jól illeszkedik gondolkodásmódjához, melynek alapja a természet jelenségei közötti összefüggések megállapítása. Filozófiája képekben bontakozik ki. Filozófiai szövegei arról tanúszkodnak, hogy a gondolkodás folyamatát az írásban képek összekapcsolásával lehet megjeleníteni. Írásainak eredetisége nem feltétlenül gondolatainak újdonságában érhető tetten – hiszen azokat sokszor másoktól kölcsönzi –, hanem a gondolatok kifejezésében.

⁵⁸ *D'Alembert álma*, 242.

⁵⁹ *Ibid.*